

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI¹

STRUKTURA SPOŁECZNA MIESZKAŃCÓW WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W II RP

WSTĘP

Niniejszy artykuł poświęcony jest strukturze społecznej populacji województwa pomorskiego w II Rzeczypospolitej. Celem tej pracy jest ustalenie składu społecznego ludności tego województwa przy zastosowaniu metod statystycznych (wskaźniki struktury). Zastosowałem niewykorzystywany do tej pory przy opisywaniu struktur społecznych zmodyfikowany układ klasowo-warstwowy, który przedstawiam poniżej. Województwo pomorskie należało w brany pod uwagę czasie do grupy województw zachodnich. Bazę źródłową do badań stanowią powszechne spisy ludności z lat 1921 i 1931. Występujące w źródłach liczby absolutne przetwarzam na liczby względne (procenty) przy wykorzystaniu programu Excel.

O strukturze społecznej międzywojennej Polski pisano już sporo, zachodzi jednak potrzeba poznania pod tym kątem społeczeństw poszczególnych województw. Problematykę tę podjął już w jednej ze swoich prac Przemysław Olstowski, który w artykule *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim*² zamieścił informacje o strukturze społecznej międzywojennego województwa pomorskiego. Do opisu tej struktury zastosował on tam kategorie wykorzystywane podczas przeprowadzania powszechnych spisów ludności i nie przetworzył ich na żaden ze stosowanych w nauce historycznej sposobów opisu struktury społecznej ludności. Ja pisałem już natomiast o strukturze społecznej ludności wiejskiej województwa pomorskiego w II Rzeczypospolitej³.

W okresie zaborów na ziemiach polskich zachodzą głębokie przeobrażenia w strukturze społecznej. Tworzą się wtedy nowe klasy społeczne: robotnicy, burżuazja,

¹ Uniwersytet Łódzki, e-mail: a.rzepakowski@poczta.fm.

² P. Olstowski, *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim* [w:] *Historia Pomorza*, t. 5: *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. 1: *Ustrój, społeczeństwo i gospodarka*, red. Sz. Wierchosławski, P. Olstowski, Toruń 2015, s. 134–138.

³ A. Rzepkowski, *Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa pomorskiego w okresie II Rzeczypospolitej w świetle powszechnych spisów ludności* [w:] *Dzieje wsi pomorskiej. VIII Międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Chłudziński, R. Gazińskiego, Dygowo – Szczecin – Pruszcz Gdański 2009, s. 103–113.

drobnomieszczaństwo i inteligencja. Na wsi zanika szlachta, a w jej miejsce pojawia się ziemiaństwo. Chłopi uzyskują ziemię na własność, zniesieniu ulegają ich powinności wobec szlachty, część z nich zasila szeregi robotników rolnych.

Przemiany społeczne objęły oczywiście także obszar Pomorza Nadwiślańskiego, które wejdzie w okresie międzywojennym w skład terytorium nowo utworzonego wówczas województwa pomorskiego. W pierwszej połowie XIX wieku przeprowadzono na tym obszarze reformy agrarne. Chłopi pomorscy uzyskali ziemię na własność i wolność osobistą, utracili jednak część gruntów na rzecz szlachty (junkrów) – była to rekompensata za utracone przez nią przywileje. Szlachta pomorska wzmocniła się więc ekonomicznie. Na wsi pomorskiej chłopi posiadający gospodarstwa średnie i większe (od 5 do 20 hektarów) na początku XX wieku stanowili aż 46,7% właścicieli wszystkich gospodarstw rolnych. Sporo było także bogatych chłopów, posiadających gospodarstwa o powierzchni od 50 do 100 hektarów. Chłopi stanowili 1/3 całej ludności Pomorza. Ziemiaństwo pomorskie to właściciele największych majątków, liczących powyżej 100 hektarów – na początku XX wieku była to grupa licząca około 9 tysięcy osób (0,5–1% społeczeństwa pomorskiego). Na przełomie wieków XIX i XX pomorska klasa robotnicza mieszkała głównie na wsi. Robotnicy stanowili zdecydowaną większość pracowników zatrudnionych w całym przemyśle, zarówno tym zlokalizowanym w mieście, jaki i na wsi, masowo zatrudniano ich także w branży handlowej. Burżuazja stanowiła w 1895 roku jedynie 7,73% samodzielnych (czynnych i biernych) zajmujących się przemysłem, a wśród samodzielnych trudniących się handlem było jej 7,81%. Zdecydowaną większość osób niezależnych ekonomicznie stanowili więc w tych branżach drobnomieszczaństwo. W 1905 roku inteligencja i inni pracownicy umysłowi to społeczność licząca 39 699 osoby, co stanowiło kilka procent ogółu wszystkich mieszkańców Pomorza⁴.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości na terytorium objętym w 1921 roku powszechnym spisem ludności aż 2/3 populacji utrzymywało się z rolnictwa, a jedynie około 14% związane było z produkcją przemysłową. Większość ludności II Rzeczypospolitej stanowili chłopi. W międzywojennej Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, stopniowo wzrastała liczba ludności miejskiej i zwiększał się udział społeczeństwa utrzymującego się z pracy w sektorze przemysłowym, malał natomiast odsetek ludności pracującej w rolnictwie (właściciele karłowatych gospodarstw zmuszeni byli szukać źródeł utrzymania poza produkcją rolną). W Polsce najszybciej rosła liczba ludności miejskiej w województwach zachodnich – z 27% w 1921 roku do 35% w roku 1931. Dużą rolę w gospodarce województwa pomorskiego odgrywało rolnictwo, dlatego też województwo to miało

⁴ S. Kowal, *Społeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982, s. 85–177; B. Wachowiak, *Gospodarka i społeczeństwo (wieś i miasto)* [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: 1815–1850, cz. 1: *Gospodarka, społeczeństwo, ustrój*, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 241–243; I. Ihnatowicz, *Od rozbiorów do wojny światowej* [w:] *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, red. I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, Warszawa 2005, s. 506–534.

dość wysoki wskaźnik mieszkańców pracujących w sektorze rolnym – przekraczał on 50% ogółu populacji⁵.

We wczesnej II Rzeczypospolitej największym miastem województwa pomorskiego był Toruń, miasto o charakterze handlowo-rzemieślniczym, w którym w okresie istnienia I Rzeczypospolitej i w czasie zaborów prężnie działała społeczność kupców i rzemieślników⁶.

STRUKTURA SPOŁECZNA WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

W dotychczasowych badaniach nad strukturą społeczną ludności II Rzeczypospolitej stosowano układ klasowo-warstwowy⁷, w którym wyróżnia się następujące klasy i warstwy społeczne: burżuazja, ziemiaństwo, klasa robotnicza, chłopci, inteligencja i pracownicy umysłowi, drobnomieszczaństwo, margines społeczny. Podział ten zastosował w swej pracy *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej* Janusz Żarnowski⁸. Badacz ten w niedawnej publikacji *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej* wprowadził pewne zmiany w opisie struktury społecznej, wyodrębniając wiele kategorii społecznych i proponując rozbudowany układ klasowo-warstwowy. Żarnowski podkreśla jednak, że zastosowany przez niego podział napotyka pewne przeszkody źródłowe, w szczególności brak danych statystycznych adekwatnych do zastosowanych kategorii⁹.

W odniesieniu do ludności całego województwa pomorskiego zastosowanie układów struktury społecznej ludności stosowanych przez Żarnowskiego nie jest łatwe, w opublikowanych powszechnych spisach ludności z okresu dwudziestolecia międzywojennego mamy bowiem do czynienia z podziałem na kategorie społeczne, których – choć są one skorelowane z działaniami zawodowymi – nie da się przełożyć na grupy społeczne występujące w klasycznym układzie klasowo-warstwowym czy rozbudowanym układzie klasowo-warstwowym.

W dwudziestoleciu międzywojennym przeprowadzono dwa powszechne spisy ludności. Zadania tego podjął się Główny Urząd Statystyczny, utworzony w 1918 roku na mocy reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 roku. Pierwszy powszechny

⁵ J. Żarnowski, *Polska 1918–1939. Praca. Technika. Społeczeństwo*, Warszawa 1992, s. 353–354, tab. 26; tenże, *Społeczeństwa XX wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999, s. 61; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 340–343.

⁶ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 7–141.

⁷ J. Żarnowski, *Epoka dwóch wojen [w:] Społeczeństwo polskie...*, s. 617–631; tenże, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 31–34; M.M. Drozdowski, J. Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej [w:] Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918–1968*, red. S. Herbst, Cz. Madajczyk, Warszawa 1969, s. 235–268.

⁸ J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 31–34.

⁹ Tenże, *Nowe spojrzenie na społeczeństwo Polski międzywojennej [w:] Metamorfozy społeczne*, t. 10: *Społeczeństwo międzywojenne*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, Warszawa 2015, s. 15–48.

spis ludności przeprowadzony został 30 września 1921 roku. Spis ten nie objął terenów, które zostały przyłączone do Polski w 1922 roku (Górny Śląsk, Wileńszczyzna). Odbył się on w oparciu o ustawę sejmową z 1919 roku, znowelizowaną w roku 1921, dotyczącą organizacji statystyki administracyjnej na obszarze kraju. W ustawie tej wprowadzono zasadę, że powszechne spisy ludności odbywać się będą w odstępach dziesięcioletnich. Zgodnie z zaleceniami ustawy 9 grudnia 1931 roku odbył się kolejny powszechny spis ludności, który objął już terytorium całej II Rzeczypospolitej¹⁰.

W powszechnym spisie ludności z 1921 roku podzielono całą badaną populację pod względem stanowiska społecznego na samodzielnych i niesamodzielnych, wyodrębniono także osoby o niewiadomym stanowisku społecznym. Samodzielnych podzielono na dwie podgrupy: samodzielnych zatrudniających obce siły robocze i samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych. W gronie najemnych wyróżniono: personel pracowniczy, robotników i chałupników oraz pomagających członków rodzin¹¹. W oparciu o wyniki tego spisu (podobnie jak w przypadku spisu z 1931 roku) nie da się rzetelnie wyodrębnić ziemian, burżuazji, chłopów czy drobnomieszczanstwa ze względu na brak informacji o majątku posiadanym przez samodzielnych ekonomicznie, kapitale zakładowym, obrotach przedsiębiorstw czy wartości i wielkości posiadanych gruntów rolnych.

W swoich badaniach zdecydowałem się więc zastosować zmodyfikowany typ klasowo-warstwowy. Podział populacji wygląda zatem następująco:

- zamożni i średniozamożni posiadacze – w tej grupie znaleźli się ziemianie, burżuazja, średniozamożni właściciele przedsiębiorstw, sklepów i warsztatów rzemieślniczych oraz bogatsi i średniozamożni chłopci (a więc wszyscy ci samodzielni, którzy zatrudniali pracowników najemnych),
- drobni posiadacze – grupa ta powstała z połączenia dwóch kategorii spisowych, mianowicie samodzielnych nie zatrudniających obcych sił roboczych i pomagających członków rodzin, ci ostatni występowali bowiem w rodzinach biedniejszych chłopów, rzemieślników i drobnych handlarzy (do grupy tej weszli więc małorolni chłopci, rzemieślnicy i właściciele małych sklepów),
- pracownicy umysłowi – wszyscy ci, którzy w spisie odpowiadali kategorii „personel pracowniczy” (inteligencja oraz inne osoby wykonujące prace umysłową),
- robotnicy i chałupnicy – chałupnicy byli ekonomicznie uzależnieni od właścicieli przedsiębiorstw przemysłowych i większych zakładów rzemieślniczych, dlatego też faktycznie wchodzili do tej samej grupy społecznej co robotnicy¹²,
- osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym (margines społeczny, ludzie o nieustabilizowanej sytuacji zawodowej).

¹⁰ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 99; A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008, s. 19–29.

¹¹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo pomorskie*, „Statystyka Polski” 1927, t. 25, tab. 17–18, s. 106–107, 128–129.

¹² Zob. E. Rosset, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź 1930, s. 7–8.

W opublikowanych wynikach powszechnego spisu z 1931 roku w strukturze społecznej wydzielono ludność zatrudnioną w rolnictwie. Samodzielną zatrudnioną w rolnictwie podzielono na zatrudniających siły najemne, nie zatrudniających sił najemnych oraz dożywotników wraz z osobami pozostającymi na ich utrzymaniu. Ludność najemną zatrudnioną w rolnictwie podzielono na pracowników umysłowych i wszystkich robotników. Z ludności pracującej poza rolnictwem wydzielono samodzielną wraz z pomagającymi członkami rodzin i pracowników najemnych. Samodzielną wraz z pomagającymi członkami rodzin rozbito na zatrudniających siły najemne i nie zatrudniających sił najemnych. Pracowników najemnych podzielono natomiast na pracowników umysłowych, robotników oraz chałupników wraz z pomagającymi członkami rodzin¹³.

W odniesieniu do wyników spisu z 1931 roku zdecydowałem się zastosować ten sam co w przypadku spisu z 1921 roku podział badanej populacji. Samodzielną zatrudniającą siły najemne zaliczyłem do grupy zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, samodzielną nie zatrudniającą sił najemnych weszli do grupy drobnych posiadaczy. Zatrudnionych w rolnictwie dożywotników i osoby będące na ich utrzymaniu zaliczyłem do grupy drobnych posiadaczy, bowiem pod względem pozycji społeczno-ekonomicznej byli oni na tym samym poziomie. Kolejne grupy to pracownicy umysłowi, robotnicy i chałupnicy oraz osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym¹⁴.

Strukturę społeczną całej ludności województwa pomorskiego oraz mieszkańców miast i wsi w świetle powszechnych spisów ludności z lat 1921 i 1931 przedstawiają tabele 1–3. W 1921 roku największą grupę społeczną stanowili robotnicy i chałupnicy – 42,02%, na drugim miejscu sytuowali się drobni posiadacze – 35,20%, zamożnych i średniozamożnych posiadaczy było 10,84%. Niewielką grupę, bo tylko 5,55%, stanowili pracownicy umysłowi, nieco więcej było osób o nieokreślonym stanowisku społecznym – 6,39%. W 1931 roku wskaźnik robotników i chałupników, którzy nadal byli największą grupą społeczną, wzrósł do 45,94%, odsetek drobnych posiadaczy zaś nieco zmalał – stanowili oni 34,71%. Znacznie spadł udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, co było zapewne wynikiem wielkiego kryzysu gospodarczego. Odsetek pracowników umysłowych nieco się zwiększył i osiągnął poziom 6,09%.

W miastach w 1921 roku zdecydowanie najwięcej było robotników i chałupników – 46,33%, wskaźnik drobnych posiadaczy wyniósł 19,01%, pracowników umysłowych – 13,11%, a zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 7,41%. Dość znaczny był odsetek osób o nieokreślonym stanowisku społecznym – 14,14%.

¹³ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo pomorskie*, „Statystyka Polski. Seria C” 1938, z. 75, tab. 22–24, 28–29, s. 94–107, 113–120, 128, 266–298.

¹⁴ W spisie nie ma tej kategorii, ale można ją wprowadzić, bowiem w stosunku do pewnej części ludności nie ustalono jej stanowiska społecznego. Liczebność jej oblicza się, odejmując od całkowitej liczby mieszkańców województwa pomorskiego (a także miast, wsi czy powiatów) sumę przedstawicieli poszczególnych grup społecznych.

Dziesięć lat później odsetek robotników i chałupników był znacznie wyższy – 54,84%, co zapewne było wynikiem rozwoju urbanizacyjnego i industrialnego regionu, w czym dużą rolę odegrała Gdynia z jej dynamicznym rozwojem gospodarczym i demograficznym. Wskaźnik drobnych posiadaczy zmniejszył się i wynosił wówczas 16,37%, zmalał również, choć w mniejszym stopniu, udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 6,36%. Właściwie taki sam jak w 1921 roku był odsetek pracowników umysłowych, który jedynie minimalnie wzrósł do poziomu 13,29%.

W 1921 roku na wsi wskaźniki robotników i chałupników oraz drobnych posiadaczy były prawie równe i wynosiły odpowiednio 40,65% i 40,32%. Udział zamożnych i średniozamożnych posiadaczy wynosił 11,92%, dość niski był odsetek pracowników umysłowych – 3,17%. W 1931 roku największą grupą społeczną na wsi stali się drobni posiadacze, których odsetek wzrósł do 43,43%. Odsetek robotników i chałupników także zwiększył się nieznacznie i wynosił 41,70%. Mniejszy był wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, który osiągnął poziom 8,32%. Pracownicy umysłowi stanowili w 1931 roku tylko 2,67% ogółu społeczności wiejskiej województwa pomorskiego, czyli mniej niż na początku lat dwudziestych. Było to zapewne wynikiem przenoszenia się przedstawicieli tej warstwy ludności ze wsi do miast, pewną rolę odegrać mógł w tym także wielki kryzys gospodarczy.

W województwie pomorskim – które, jak wspomniano, miało raczej charakter agrarny – tak wysoki udział robotników i chałupników był wynikiem dobrze rozwiniętego rolnictwa, a majątki ziemskie i większe gospodarstwa rolne bazowały na pracy najemnej. Znaczną część mieszkańców stanowili drobni posiadacze, którymi byli przede wszystkim mała rolni chłopcy, a także drobni rzemieślnicy czy drobni kupcy. Udział pracowników umysłowych był dość niewielki, co wynika z faktu, że na tym terytorium nie było większych ośrodków miejskich, województwo pomorskie pozbawione było także szkolnictwa wyższego. Podkreślić należy, że dość liczna była grupa zamożnych i średniozamożnych posiadaczy, czyli miejscowa klasa średnia, co świadczy o znacznym rozwoju ekonomicznym tego obszaru, w którego gospodarce dużą rolę odgrywały średnie i większe majątki ziemskie oraz przedsiębiorstwa handlowe i produkcyjne.

Strukturę społeczną ludności poszczególnych powiatów województwa pomorskiego przedstawia tabela 4. Wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy najwyższy był w powiatach sępolińskim – 11,86%, wąbrzeźniańskim – 10,65% i grudziądzkim – 10,06%. W powiatach ziemskich, czyli rolniczych, odsetek tej grupy był wyższy niż w powiatach grodzkich, w których nie przekraczał 5%. Stan taki wynikał zapewne z tego, że w powiatach ziemskich oprócz ziemian czy właścicieli przedsiębiorstw występowały także bogatsi chłopcy zatrudniający najemną siłę roboczą. Wszyscy oni wchodziłi do grona zamożnych i średniozamożnych posiadaczy. W powiatach grodzkich, czyli największych miastach województwa pomorskiego, do tej grupy wchodziła jedynie niezbyt liczna miejscowa burżuazja i tylko ci właściciele sklepów czy warsztatów rzemieślniczych, których stać było na zatrudnianie pracowników najemnych.

W powiatach ziemskich duży był udział drobnych posiadaczy. Do powiatów o najwyższym odsetku drobnych posiadaczy należały powiaty lubawski – 44,71%, tucholski – 43,59%, kościerski – 43,27%, działdowski – 41,69% i brodnicki – 40,99%, które znajdowały się w oddaleniu od linii Wisły, na wschodnich i zachodnich rubieżach województwa pomorskiego. Tak wysoki udział drobnych posiadaczy wynikał oczywiście z faktu, że dużą grupę miejscowej społeczności stanowili małorolni chłopi. Najmniejsze wskaźniki drobnych posiadaczy występowały natomiast w powiatach grodzkich, gdzie rolnictwo odgrywało marginalną rolę, a drobnymi posiadaczami byli zazwyczaj rzemieślnicy i handlarze.

Wskaźnik robotników i chałupników był najwyższy w powiatach grodzkich i tych powiatach ziemskich, w których znajdowały się ważniejsze ośrodki miejskie. Były to powiaty leżące wzdłuż Wisły, dobrze rozwinięte pod względem gospodarczym, na których obszarze działał sektor przemysłowy. Najwyższy wskaźnik robotników i chałupników miał grodzki powiat gdyński – 62,00%, co oczywiście nie dziwi, bowiem Gdynia na początku lat trzydziestych była największym ośrodkiem przemysłowym województwa pomorskiego.

Pracownicy umysłowi w zdecydowanej większości powiatów stanowili znikomą grupę, jedynie w powiatach grodzkich ich wskaźnik był wyższy, szczególnie w powiecie grodzkim toruńskim, gdzie wynosił 18,55%. Z kolei najwyższy odsetek osób nieokreślonym stanowisku społecznym był w powiecie sępolińskim – 10,28% powiecie grodzkim grudziądzkim – 9,88% i starogardzkim – 9,73%. W przypadku tej grupy nie ma właściwie różnic pomiędzy powiatami grodzkimi a ziemskimi, w jednych i drugich udział ich kształtuje się rozmaicie.

Strukturę społeczną ludności województwa pomorskiego należy porównać ze strukturą populacji innych województw. Zdecydowałem się na województwo poznańskie, mające także charakter rolniczy, i rolniczo-przemysłowe województwo łódzkie.

Skład społeczny województwa pomorskiego był dość zbliżony do poznańskiego, choć były pewne różnice. W 1921 roku odsetek drobnych posiadaczy był w województwie poznańskim niższy i wynosił 29,41%, natomiast udział robotników i chałupników był nieco wyższy i kształtował się na poziomie 45,25%. Większy zdecydowanie był w tym województwie wskaźnik pracowników umysłowych, wynosił bowiem 10,26%, natomiast bardzo podobny był odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 8,75%.

W miastach proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi kształtują się podobnie. W województwie poznańskim zdecydowanie wyższy jest tylko udział robotników i chałupników – 55,68%, na wsi niższy był wskaźnik drobnych posiadaczy – 35,61%, wyższy natomiast udział robotników i chałupników – 47,12%. Odsetki zamożnych i średniozamożnych posiadaczy w obu województwach niewiele się różniły, a w przypadku pracowników umysłowych były właściwie takie same (w poznańskim pracowników umysłowych było 3,85%).

W 1931 roku proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi w województwie pomorskim i poznańskim były także dość zbliżone. W województwie poznańskim niższy był odsetek drobnych posiadaczy – 29,75%, wyższy natomiast

udział robotników i chałupników – 49,02%. Praktycznie taki sam był tym województwie wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 7,75% oraz pracowników umysłowych – 6,68%. W miastach sytuacja wyglądała podobnie. W województwie poznańskim udział drobnych posiadaczy był wyższy i wynosił 18,16%, zbliżony do pomorskiego był odsetek robotników i chałupników – 52,75%, właściwie taki sam był wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 6,60%, a udział pracowników umysłowych był tu wyższy i wynosił 13,41%. W przypadku wsi różnice były nieco większe, przede wszystkim w przypadku drobnych posiadaczy, których w województwie poznańskim było zdecydowanie mniej – 37,88%, wyraźnie większy był natomiast udział robotników i chałupników – 46,86%. Podobieństwo jest zaś bardzo widoczne w przypadku zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 8,56% oraz pracowników umysłowych – 2,47%¹⁵.

Struktury społeczne ludności województwa łódzkiego i województwa pomorskiego różniły się w znacznie większym stopniu. W 1921 roku w województwie łódzkim jedynie wskaźnik drobnych posiadaczy był bardzo podobny – 34,11%. Udział robotników i chałupników był znacznie wyższy – 51,15%, a odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy kształtował się na niższym poziomie – 7,53%, podobnie jak pracowników umysłowych – 3,86%.

W miastach tego województwa odsetek drobnych posiadaczy wynosił 30,19%, był więc znacznie wyższy niż w województwie pomorskim, nieco więcej było również robotników i chałupników – 49,42%. Udział pracowników umysłowych był w łódzkim zdecydowanie mniejszy i wynosił 6,05%, podobny, acz nieco niższy był wskaźnik zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 6,05%. Na wsi skład społeczny był jeszcze bardziej rozbieżny niż w miastach. W łódzkim udział drobnych posiadaczy sięgnął 63,59%, był więc o 23 punkty procentowe wyższy. Znacznie mniej było natomiast robotników i chałupników – 25,02%. Odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był bardziej zbliżony, lecz nieco niższy – 8,40%, a udział pracowników umysłowych znacznie niższy niż w pomorskim – 1,64% (w obu województwach przedstawiciele tej grupy społecznej stanowili jednak znikomą część całej wiejskiej społeczności).

W 1931 roku porównanie wypada nieco inaczej. W województwie łódzkim wskaźnik robotników i chałupników był tym razem niższy od pomorskiego i wynosił 40,50%, a udział drobnych posiadaczy osiągnął poziom 41,85 %, był więc wyraźnie wyższy. Wyższy także był odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy – 11,37%, co także stanowiło dużą zmianę w stosunku do 1921 roku. Pracowników umysłowych było tu nadal mniej – 4,18%. W miastach udział robotników i chałupników w województwie łódzkim był nieco większy od pomorskiego i wynosił 56,96%, nadal był tu także wyższy wskaźnik drobnych posiadaczy – 25,20%. Zamożnych i średniozamożnych posiadaczy było tutaj mniej – 4,77%, a jeszcze wyraźniejsza różnica dała się zauważyć w przypadku pracowników umysłowych – 8,01%. Na wsi nadal zdecydowanie wyższy

¹⁵ A. Rzepkowski, *Struktura społeczna ludności województwa poznańskiego w świetle powszechnych spisów ludności II RP*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2014, nr 1, s. 227–241.

był udział drobnych posiadaczy – 61,72% i wciąż znacznie mniej było tu robotników i chałupników – 27,465. Odsetek zamożnych i średniozamożnych posiadaczy był taki sam jak w pomorskim i wynosił 8,32%. Wciąż bardzo mało i mniej niż w pomorskim było pracowników umysłowych – 1,42% (w żadnym z tych województw nie nastąpił na wsi znaczący wzrost wskaźnika przedstawicieli tej grupy społecznej)¹⁶.

Województwo pomorskie bardziej pod względem struktury społecznej zbliżone było do województwa poznańskiego niż do województwa łódzkiego. Zdecydowała o tym podobna struktura gospodarcza i poziom rozwoju cywilizacyjnego tych ziem – miały one charakter rolniczy, występowały tam jednak liczne wielkopowierzchniowe gospodarstwa rolne bazujące na pracy najemnej siły roboczej. Województwo łódzkie, choć miało na swym terenie ważny okręg przemysłowy z dużym miastem – Łodzią – na czele, na obszarach wiejskich było słabiej rozwinięte pod względem ekonomicznym i technicznym i licznie występowały tam małe, rodzinne gospodarstwa rolne.

WNIOSKI

Wyników moich badań z zastosowaniem zmodyfikowanego układu klasowo-warstwowego nie można porównać z rezultatami badań Przemysława Olstowskiego, zastosował on bowiem inny podział badanej ludności. Proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami społecznymi w przypadku ludności wiejskiej województwa pomorskiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego są takie same jak te, które przedstawiłem w wymienionej wyżej pracy poświęconej mieszkańcom wsi pomorskiej. Województwo pomorskie w II Rzeczypospolitej na tle województw centralnych czy wschodnich prezentowało wysoki poziom cywilizacyjny, co znalazło potwierdzenie w strukturze społecznej zamieszkałej tam społeczności. Pomimo jego raczej rolniczego charakteru występował tam duży udział robotników (stanowili połowę mieszkańców miast i 40% społeczności wiejskiej), dość liczna była także klasa średnia. Miasta tego województwa były skupiskami miejscowej inteligencji i osób, które nie wchodziły do tej warstwy społecznej, lecz także wykonywały pracę umysłową. Na wsi sporo było drobnych posiadaczy, czyli przede wszystkim małorolnych chłopów.

Tabela 1. Struktura społeczna ludności województwa pomorskiego w latach 1921 i 1931 (%)

Grupy społeczne	1921 rok	1931 rok
zamożni i średniozamożni posiadacze	10,84	7,69
drobni posiadacze	35,20	34,71

¹⁶ Tenże, *Struktura ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej*, Łódź 2016, s. 128–139.

Grupy społeczne	1921 rok	1931 rok
pracownicy umysłowi	5,55	6,09
robotnicy i chałupnicy	42,02	45,94
osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym	6,39	5,57
razem	100,00	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo pomorskie*, „Statystyka Polski” 1927, t. 25, tab. 18, s. 106–107; *Drugi powszechny spis ludności z 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo pomorskie*, „Statystyka Polski. Seria C” 1938, z. 75, tab. 22, 24, 28, s. 94, 112, 128.

Tabela 2. Struktura społeczna ludności miejskiej województwa pomorskiego w latach 1921 i 1931 (%)

Grupy społeczne	1921 rok	1931 rok
zamożni i średniozamożni posiadacze	7,41	6,36
drobni posiadacze	19,01	16,37
pracownicy umysłowi	13,11	13,29
robotnicy i chałupnicy	46,33	54,84
osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym	14,14	9,14
razem	100,00	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny...*, tab. 18, s. 128–129; *Drugi powszechny...*, tab. 22, 28, s. 95, 170.

Tabela 3. Struktura społeczna ludności wiejskiej województwa pomorskiego w latach 1921 i 1931 (%)

Grupy społeczne	1921 rok	1931 rok
zamożni i średniozamożni posiadacze	11,92	8,32
drobni posiadacze	40,32	43,43
pracownicy umysłowi	3,17	2,67
robotnicy i chałupnicy	40,65	41,70

osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym	3,94	3,88
razem	100,00	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny...*, tab. 18, s. 150–151; *Drugi powszechny...*, tab. 22, 28, s. 97, 240.

Tabela 4. Struktura społeczna ludności powiatów województwa pomorskiego w 1931 roku (%)

Powiaty	Grupy społeczne					razem
	zamożni i średniozamożni posiadacze	drobni posiadacze	pracownicy umysłowi	robotnicy i chałupnicy	osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym	
Brodnica	9,23	40,99	4,26	39,24	6,28	100,00
Chełmno	9,07	29,18	5,18	50,66	5,91	100,00
Chojnice	7,45	35,90	5,10	43,36	8,19	100,00
Działdowo	6,52	41,69	4,07	42,83	4,89	100,00
m. Gdynia	4,83	13,85	15,17	62,00	4,15	100,00
m. Grudziądz	3,96	11,75	15,04	59,37	9,88	100,00
Grudziądz	10,06	29,39	3,03	51,96	5,56	100,00
Kartuzy	7,57	55,99	2,65	30,47	3,32	100,00
Kościerzyna	8,14	43,27	4,05	39,87	4,67	100,00
Lubawa	8,53	44,71	3,71	36,69	6,36	100,00
Morski	6,38	38,05	4,87	45,76	4,94	100,00
Sępólno	11,86	36,29	4,31	37,26	10,28	100,00
Starogard	4,99	33,88	5,20	46,20	9,73	100,00
Świecie	8,38	38,10	4,23	43,03	6,26	100,00
Tczew	6,03	16,96	8,15	60,96	7,90	100,00
m. Toruń	4,23	12,53	18,55	55,77	8,92	100,00
Toruń	7,67	26,21	4,85	55,72	5,55	100,00
Tuchola	8,60	43,59	3,45	38,94	6,32	100,00
Wąbrzeźno	10,65	38,27	3,88	39,64	7,56	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny...*, tab. 10, 22, 24, 29, s. 28, 98–107, 113–120, 266–298.

Streszczenie

Artykuł ten mówi o strukturze społecznej województwa pomorskiego w II Rzeczypospolitej. Województwo to należało w tym czasie do grupy województw zachodnich. Bazę źródłową stanowią powszechne spisy ludności z lat 1921 i 1931. O strukturze społecznej całej międzywojennej Polski pisano już sporo, zachodzi jednak potrzeba poznania pod tym kątem społeczeństw poszczególnych województw. Po przeanalizowaniu zawartości źródeł w swoich badaniach zdecydowałem się zastosować zmodyfikowany typ klasowo-warstwowy. Podział tej populacji wygląda następująco: zamożni i średniozamożni posiadacze, drobni posiadacze, pracownicy umysłowi, robotnicy i chałupnicy, osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym (margines społeczny, ludzie o niestabilizowanej sytuacji zawodowej). Województwo pomorskie na tle województw centralnych czy wschodnich prezentowało wysoki poziom cywilizacyjny, co znalazło potwierdzenie w jego strukturze społecznej. Pomimo jej raczej rolniczego charakteru występował tam duży udział robotników (stanowili połowę mieszkańców miast i 40% społeczności wiejskiej), była też dość liczna klasa średnia. Miasta tego województwa były skupiskami inteligencji i osób, które choć nie wchodziły do tej warstwy społecznej, także wykonywały pracę umysłową. Na wsiach mieszkało sporo drobnych posiadaczy, czyli przede wszystkim miejscowych chłopów.

Słowa kluczowe: ludność, struktura społeczna, II Rzeczpospolita, województwo pomorskie, demografia historyczna

Abstract

This article presents the social structure of the Pomerania Province in the Second Polish Republic. At that time, the province was one of the western Polish provinces. The source base are the Polish censuses of 1921 and 1931. A lot has been written about the social structure of interwar Poland, but there is still much to be learned about the populations of particular provinces. Having analysed the sources, I decided to use in my study a modified class-layer type. The population is divided thus: the rich and middle-class owners, minor owners, white-collar workers, labourers and cotters, people of undetermined social position (dregs of society, people without stable employment). In comparison to central or eastern provinces, the Pomerania Province presented a high level of civilizational development, which was confirmed by its social structure. Despite its rather agricultural character, there was a great number of labourers (they accounted for half of urban and 40% of rural population) and a numerous middle class. The towns of the Pomerania Province had high concentrations of intelligentsia and people who, though not the part of this group, were white-collar workers. In the country there were many minor owners, that is, mainly local farmers.

Keywords: population, social structure, Second Polish Republic, Pomerania Province, historical demography